



You have downloaded a document from  
**RE-BUŚ**  
repository of the University of Silesia in Katowice

**Title:** Biblioteki nauczycielskie w XIX wieku na tle światowego bibliotekarstwa

**Author:** Anna Tokarska

**Citation style:** Tokarska Anna. (2000). Biblioteki nauczycielskie w XIX wieku na tle światowego bibliotekarstwa. W: I. Socha (red.), "Prace poświęcone pamięci profesora Jerzego Ratajewskiego" (S. 68-85). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIwersYTET ŚLĄSKI  
W KATOWICACH



Biblioteka  
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki  
i Szkolnictwa Wyższego

Anna Tokarska

## Biblioteki nauczycielskie w XIX wieku na tle światowego bibliotekarstwa

W Polsce przyciśnionej  
kłęskami interest biblioteczny  
[...] niesłychanie był podupałt...  
Joachim Lelewel

Wiek XIX był okresem wspaniałego rozkwitu światowego bibliotekarstwa. Równoległe z rozwojem badań teoretycznych – pojawiają się liczne podręczniki i opracowania dotyczące prac bibliotekarskich – wprowadzono wiele nowatorskich rozwiązań praktycznych. Czasy te cechuje ciągły proces powiększania zbiorów bibliotecznych dzięki zastosowaniu nowych metod gromadzenia, zwłaszcza planowego zakupu, umożliwiającego profilowanie i uzupełnianie zasobów zgodnie z oczekiwaniami odbiorców. Konieczność informowania o zbiorach doprowadziła stopniowo do udoskonalenia zasad ich opracowywania, a szczególnie ujednoczenia redakcji opisów i uporządkowania różnorodnych dotąd typów katalogów bibliotecznych. Ważne także stało się właściwe przechowywanie zasobów, co wiązało się ze zwiększonym zainteresowaniem sprawami organizowania pomieszczeń bibliotecznych. Najistotniejszym osiągnięciem bibliotekarstwa XIX wieku było jednak powszechne udostępnianie materiałów bibliotecznych wzrastającej coraz bardziej grupie czytelników – coraz częstszą praktyką staje się zatem profilowanie zbiorów bibliotecznych, otwieranie bibliotek w dogodnych dla czytelników godzinach, organizowanie pierwszych czytelni. Już na początku wieku (1816) pojawił się nowatorski model organizacji lokalu bibliotecznego, autorstwa Leopolda della Santy<sup>1</sup>, będący świadectwem akceptacji stałej obecności czytelnika w księżnicach oraz nowoczesnego pojmowania zadań biblioteki. Czytelnik – użytkownik zbiorów bibliotecznych, mógł coraz częściej wywodzić się z róż-

---

<sup>1</sup> Zob. Z. C u d n i k: *Skarbnice wiedzy. Studium budownictwa bibliotek*. Wrocław [i in.] 1980, s. 41.

nych kręgów społecznych, a zasada udostępniania zbiorów: *sibi et amicis*<sup>2</sup> ustąpiła powszechnemu dostępowi do materiałów bibliotecznych.

Rozwój bibliotekarstwa śledzić można dzięki rozwijającej się, zwłaszcza od późnego Renesansu, historiografii bibliotek, zapoczątkowanej przez Michaela Neandra, kontynuowanej przez Justusa Lipsiusa i Gabriela Naudègo<sup>3</sup>, którzy do opisu „skarbnic wiedzy” włączali także problematykę organizowania ich działalności. W wieku XVIII pojawiła się już próba klasyfikacji *scientia bibliothecaria* autorstwa Karla Arnda, a Gotthold Ephraim Lessing sformułował istotną myśl o znaczeniu historii, która „powinna przedstawiać rolę biblioteki dla nauki i uczonych, zatem »czyń«, bez których nie ma historii [...]”. W piśmiennictwie XVIII wieku – w licznych relacjach z podróży, informatorach o bibliotekach i ich opisach – autorzy poprzestawali często na schematycznej prezentacji księżnic, prace te dały jednak podstawę do nowego opisanie ich dziejów i znaczenia w wieku XIX.

Jako pierwszy został wydany w 1627 roku podręcznik Gabriela Naudègo *Avis pour dresser une bibliotheque*, nieco później (w 1664) Jan H. Hottinger w dziele *Bibliothecarius quadripartitus* proponował zwiększenie liczby katalogów bibliotecznych w wielu układach<sup>4</sup>, w wieku XVIII natomiast pojawił się podręcznik Michaela Denisa *Einleitung in die Bücherkunde*. W tym czasie pojawiły się nowe formy udostępniania zbiorów, m.in. biblioteki stowarzyszeniowe, jak np. założona w 1731 roku The Library Company of Philadelphia w Ameryce Północnej<sup>5</sup>. Amerykański typ biblioteki publicznej, tzw. Subscription Libraries, rozpowszechnił się w Anglii i w innych krajach w połowie XVIII wieku. Był to także okres powstawania wielu „zbiornic piśmiennictwa narodowego”, czyli bibliotek narodowych – m.in. w Hadze, Brukseli, Oslo, Lizbonie, Buenos Aires czy Rio de Janeiro<sup>6</sup>.

Wzrost zainteresowań czytelniczych, spowodowany zmianami w nauce, kulturze i oświacie, doprowadził do rozwoju bibliotek miejskich w Anglii (Public Libraries), północnoamerykańskich bibliotek stanowych (State Libraries), różnorodnych bibliotek specjalnych (m.in. bibliotek dla nauczycieli) oraz do upowszechnienia się formy bibliotek publicznych, czyli „bibliotek dla

<sup>2</sup> Zob. J. Grycz: *Historia bibliotek w zarysie*. Warszawa 1949, s. 26.

<sup>3</sup> Zob. A. Żbikowska-Migoń: *Historia książki w XVIII w. Początki bibliologii*. Warszawa 1989, s. 185–190.

<sup>4</sup> K. Małeczyńska: *Zarys historii bibliotek od XV do XVIII wieku*. Wrocław 1976, s. 36, 48; B. Bieńkowska, H. Chamerańska: *Zarys dziejów książki*. Warszawa 1987, s. 172–173; Z. Gaca-Dąbrowska: *Zarys rozwoju nauki o bibliotece w Polsce do 1939 roku*. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Bibliotekoznawstwo. T. 19. Wrocław 1995, s. 7–27.

<sup>5</sup> Zob. J. Grycz: *Historia bibliotek...*, s. 32; natomiast najwcześniejsza biblioteka stowarzyszeniowa założona została w Zurychu w 1629 roku jako Powszechna Biblioteka Mieszczańska, zob. B. Bieńkowska, H. Chamerańska: *Zarys dziejów...*, s. 172.

<sup>6</sup> Zob. J. Grycz: *Historia bibliotek...*, s. 45.

wszystkich”, propagowanych m.in. w Niemczech przez Friedricha Raumera i Karla Preuskera<sup>7</sup>. Równoległe ze specjalnymi i publicznymi funkcjonowały placówki stowarzyszeniowe, np. w Niemczech zakładane przez towarzystwa św. Boromeusza czy angielskie czytelnie lorda Henry’ego Broughama, na których zresztą wzorował się Edmund Bojanowski, propagując zmodyfikowaną ich wersję – „czytelnie pożyczkowe” przy szkołach<sup>8</sup>.

Pomocą w rozwijaniu zainteresowań książką i czasopiśmem w XVIII wieku stały się też nowe, dogodne formy reklamy i promocji wydawnictw księgarskich, wprowadzające egzemplarz gratisowy, rabat, a przede wszystkim aktualną informację o nowościach w licznie wydawanych katalogach księgarskich. Książka pojawiła się na wielu aukcjach i jarmarkach, przy księgarniach otwierano wypożyczalnie książek lub gabinety czytania<sup>9</sup>. Atrakcyjne formy udostępniania zbiorów oraz widoczne efekty prac nad udoskonaleniem i ujednoczeniem katalogów bibliotecznych to dziedzictwo, które ulega przekształceniom w następnym stuleciu. Bibliotekarstwo bowiem XIX wieku prezentuje już model biblioteki otwartej, gromadzącej bogaty wybór piśmiennictwa. Bibliotekarze, wśród których pojawiają się znakomici uczeni, literaci i twórcy, są często jeszcze w większym stopniu kustoszami niż informatorami i pośrednikami między użytkownikiem informacji a dokumentem bibliotecznym; formuje się już jednak grupa zawodowa bibliotekarzy, określana przez Friedricha Eberta jako „allis serviendo consumer”. W grupie tej coraz częściej pojawiają się autorzy teoretycznych i praktycznych rozwiązań problemów związanych z udostępnianiem zbiorów, propagujący sprawy bibliotek, bibliografii i bibliotekarstwa w licznych publikacjach.

W bibliotekarstwie polskim oprócz fundamentalnego dzieła Joachima Lelewela *Bibliograficznych ksiąg dwoje...*<sup>10</sup>, będącego pierwszym rodzimym podręcznikiem bibliotekarskim, ukazały się jeszcze dwa inne opracowania: Stanisława Dunin-Borkowskiego oraz Włodzimierza Górskiego<sup>11</sup>, nie licząc

<sup>7</sup> Ibidem, s. 34–35, 40.

<sup>8</sup> J. Wróblewski: *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843–1939*. Olsztyn 1975, s. 28.

<sup>9</sup> Zob. H. Szwejkowska: *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*. Wrocław 1983, s. 233. Pierwszą w Polsce wypożyczalnię książek założył Michał Groll w 1768 roku, zob. A. Żbikowska-Migoń: *Dzieje książki i jej funkcji społecznej. Wiek XVIII*. Wrocław 1987, s. 101.

<sup>10</sup> J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke [właśc. Bandtkie]. Historia drukarni krakowskich tudzież Historia biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*. T. 1–2. Wilno 1823–1826.

<sup>11</sup> S. Dunin-Borkowski: *O obowiązkach bibliotekarza. Rzecz napisana w roku 1827 z powodu uporządkować i otworzyć się mającej biblioteki imienia Ossolińskich*. Lwów 1829; W. Górski: *Krótki rys zasad bibliotekoznawstwa*. Warszawa 1862; zob. na ten temat Z. Gacądąbrowska: *Bibliotekarstwo*. „Przegląd Biblioteczny” 1983, z. 2/3, s. 185–197.

encyklopedycznych haseł autorstwa Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego, Józefa Przyborowskiego oraz Karola Estreichera<sup>12</sup>.

Cennym dokumentem był także *Projekt utrzymania i urzędzenia biblioteki*<sup>13</sup>, w którym Lelewel zamieścił wiele wskazówek dotyczących organizacji wewnętrznych prac bibliotecznych (m.in. przydziału czynności dla poszczególnych pracowników, sposobów spisywania ksiąg i ich układu na półkach, rodzajów katalogów, godzin otwarcia biblioteki) oraz zwracał uwagę, iż „miejsce, budynki, sale, powinny być, ile być może, odosobnione, w miejscu otwartym, odosobnione, a przynajmniej zabezpieczone od sąsiedniego ognia, od zalewu, od kurza- wy i dymów, żeby nie panowało nad małymi budynkami, nie miało licznych okien i otworów od ulic [...] ma być suche na ziemi suchej [...]”<sup>14</sup>. Zainteresowania autora *Bibliograficznych ksiąg dwojga*... dotyczyły także osoby bibliotekarza, jego przygotowania do wykonywania wszystkich czynności bibliotecznych (łącznie z introligatorstwem), jak również zdolności; według Lelewela powinny to być osoby „posiadające naukę, usposobione i zdadne, znające języki”<sup>15</sup>. Interesujące jest włączenie przez autora wielu uwag dotyczących znajomości ochrony i konserwacji zbiorów bibliotecznych, m.in.: „[...] dlatego dobrze, ażeby bibliotekarz umiał podejmować introligatorskie roboty i mógł sam nalepiać, co się odedrze, rozedrze, oderwie, co odleci, odpadnie, odstanie”<sup>16</sup>, oraz wskazówki dla bibliotekarzy, aby nie stosować mącznego kleju. Praktyka wykazuje natomiast rozpowszechnioną właśnie taką metodę klejenia, o czym świadczy m.in. korespondencja Jana Kupca, bibliotekarza z Łąki<sup>17</sup>. Do zagadnień konserwacji zbiorów powrócono dopiero w pierwszych dziesiątkach XX wieku, przede wszystkim dzięki „mistrzowi w sztuce książki” Bonawenturze Lenartowi<sup>18</sup>,

<sup>12</sup> F. M. Sobieszczański: *Bibliografia; Biblioteka; Bibliotekarstwo; Bibliotekarz; Biblioteki*. W: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*. T. 3. Warszawa 1860, s. 437–477; K. Estreicher: *Katalog*. W: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*. T. 14. Warszawa 1863, s. 372–407; J. Przyborowski: *Biblioteka; Bibliotekarstwo*. W: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, zob. Z. Gaca-Dąbrowski: *Bibliotekarstwo*..., s. 185; o F. M. Sobieszczańskim także *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław–Warszawa 1971, s. 2186.

<sup>13</sup> Ocalały fragment ogłosiła Maria Magdalena Biernacka podczas Sesji Lelewelowskiej na Uniwersytecie Warszawskim w 1986 roku, zob. H. Dubowik: *Kształcenie w zakresie bibliotekarstwa*. W: *Kształcenie akademickie w zakresie księgoznawstwa, bibliotekoznawstwa i informacji naukowej – przeszłość, terażniejszość i przyszłość*. Red. J. Wojakowski. Warszawa 1989, s. 51–59; fragment ten został wydany drukiem przez Bibliotekę Narodową w 1989 roku.

<sup>14</sup> J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*..., s. 264.

<sup>15</sup> Ibidem, s. 335.

<sup>16</sup> Ibidem, s. 269.

<sup>17</sup> Korespondencja Jana Kupca z lat 1875–1894 znajduje się w Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie; dzięki uprzejmości p. A. Spiry mogłam te cenne materiały przestudiować; zob. też A. Tokarska: *Biblioteki polskie na Górnym Śląsku w XIX wieku*. Katowice 1997, s. 76–77.

<sup>18</sup> Termin W. Tatarkiewiczza, opisującego swe spotkania z B. Lenartem w Nieborowie; zob. J. Osiegiłowski: *Bonawentura Lenart – twórca nowoczesnej konserwacji książki*. W: „*Studia o Książce*”. T. 16. Wrocław 1986, s. 191–214.

jednak już wcześniej bibliotekarze znali proste i skuteczne sposoby ochrony książek. Dowodem takich umiejętności jest np. fragment manuskryptu pt. *Biblioteka domowa* z 1821 roku, autorstwa galicyjskiego prawnika Ignacego Czerwińskiego<sup>19</sup> herbu Lubicz. Autor udziela wskazówek na temat „lokacji książek szczególnie od wschodu słońca”, cytując Witruwiusza, a jako sposób zwalczania insektów (oprócz zaleceń czystości i przestronności biblioteki) proponuje „pulwery hatusz zmieszany z pieprzem miało utłuczonym. Takim to proszkiem mają się otrząsać półki a nawet i same książki. Wygubia oraz robactwo i skóra juchtowa moskiewska, gdy w nią niektóre książki będą oprawne, lub gdy przynajmniej kawałki tej skóry po półkach będą rozrzucone [...]” Wynika stąd wniosek, iż bibliotekarze, dbając o księgozbiory biblioteczne, pomagali sobie wzajemnie, przekazując wiele praktycznych rad i wskazówek wynikających niejednokrotnie z indywidualnych eksperymentów, wyprzedzając tym samym teorię bibliotekarską.

Lelewel wyróżnił w dziejach bibliotek pięć najistotniejszych etapów, z których ostatni, zapoczątkowany w 1750 roku jest świadectwem „wzmagającego się ożywienia rzeczy bibliotecznych”. Niestety, na ziemiach polskich w XIX wieku nie wszystkie cenne inicjatywy i zamierzenia mogły zostać zrealizowane, pomimo pojawienia się tak znakomitych publikacji prezentujących zagadnienia bibliotekarstwa, jakim jest np. podręcznik Joachima Lelewela. Dużym osiągnięciem było natomiast unowocześnienie wewnętrznej organizacji bibliotek – pojawiają się zatem pierwsze czytelnie w bibliotekach naukowych, np. w Bibliotece Jagiellońskiej (od 1812)<sup>20</sup>, Bibliotece Szkoły Głównej w Warszawie oraz Ossolineum we Lwowie. Kazimiera Małczyńska, analizując zasady udostępniania zbiorów bibliotecznych w XIX wieku, przytacza dane na temat godzin otwarcia bibliotek, zwykle „w porze późnego ranka i wczesnego popołudnia” w ilości 30–50 godzin tygodniowo (wobec 72 godzin w Berlinie), a lokalową sytuację bibliotek ocenia następująco: „[...] bardzo różna, ale zazwyczaj nie najlepsza, a budynki niemal z reguły okazywały się zbyt ciasne”<sup>21</sup>. Bibliotekę Jagiellońską do 1833 roku, z powodu porządkowania księgozbioru przez J. S. Bandtkiego otwierano „mniej niż 6 godzin tygodniowo”<sup>22</sup>, później 6 godzin dziennie (od 9 do 12 oraz od 15 do 18).

Istotnym problemem było również kształcenie przyszłych bibliotekarzy. Znakomite wykłady z bibliografii prowadzone były przez wybitnych uczonych i bibliotekarzy: w Gimnazjum Wołyńskim (późniejszym Liceum Krzemienieckim) przez Pawła Jarkowskiego, autora *O bibliografii i o niezbędnych dla*

<sup>19</sup> „Wyimek manuskryptu” dotyczący konserwacji książek opublikował Tadeusz Sterzyński w „Głosie Prawdy” (1928, nr 250); zob. A. Kempa: *Biblioteka domowa*. „Bibliotekarz” 1991, nr 5, s. 36–37.

<sup>20</sup> K. Małczyńska: *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*. Wrocław 1989, s. 127.

<sup>21</sup> Ibidem, s. 128, 117.

<sup>22</sup> S. Kubów: *Sylwetki polskich bibliologów*. Wrocław 1983, s. 20.

bibliotekarza wiadomościach tejże<sup>23</sup>, czy Jerzego Samuela Bandtkiego, który w latach 1811–1833 wykładając bibliografię w Bibliotece Jagiellońskiej, postulował jednoczenie ujednoczenie zasad organizacyjnych biblioteki oraz rozbudowanie w warsztatu informacyjnego<sup>24</sup> (m.in. opracowanie katalogów: alfabetycznego, rzeczowego oraz chronologicznego). Wykłady z bibliografii, włączające wiele przedmiotów bibliologicznych, były uzupełnieniem kształcenia filologów i historyków. Uniwersyteckie kształcenie bibliotekarzy zostało zapoczątkowane na ziemiach polskich dopiero w okresie międzywojennym, w przeciwieństwie do Francji, gdzie wykłady w paryskiej École Nationale de Chartes rozpoczęły się od 1820 roku, czy państw niemieckich, w których od 1854 roku obowiązywał program Institut für Österreichische Geschichtsforschung. W 1886 roku powstała katedra bibliotekoznawstwa na Uniwersytecie w Getyndze zainicjowana przez Karola Dziatko, a od 1893 roku bibliotekarze niemieccy zostali zobowiązani do zdawania państwowego egzaminu dla bibliotekarzy naukowych<sup>25</sup>.

Warunki polityczne i społeczne w poszczególnych krajach zadecydowały o nierównomiernych możliwościach rozwoju bibliotekarstwa. W sytuacji nie pozwalającej na ujednoczenie spraw organizacyjnych, ani tym bardziej na efektywną współpracę bibliotek, pozostawały przez cały wiek XIX, aż do odzyskania niepodległości, ziemie polskie. Fakt ten zadecydował o nieco innym przebiegu działań bibliotekarskich na tych obszarach, gdyż np. w okresie tworzenia dużych bibliotek centralnych w innych państwach oraz podczas procesu ich porządkowania organizacyjnego, w Polsce porozbiorowej biblioteki wielkoziemiańskie i fundacyjne nie mogły spełniać funkcji central, więc często – jak na Górnym Śląsku – tworzone niewielkie, powszechnie dostępne księgozbiory biblioteczne, łatwe do prowadzenia nawet przez nieprzygotowanych bibliotekarzy.

Powstające biblioteki, których podstawową funkcją powoli stawało się udostępnianie zbiorów, dążyły do udoskonalenia swego warsztatu informacyjnego. Wiek XIX obfituje w liczne polemiki na temat rodzaju wprowadzanych katalogów rzeczowych, konieczności ujednoczenia opisów w układach formalnych, wreszcie predyspozycji zawodowych bibliotekarzy. Lata siedemdziesiąte XIX wieku przyniosły niemałe osiągnięcie w tym względzie: powszechną

---

<sup>23</sup> Praca ta (z 1809) zaginęła podczas II wojny światowej, sporo dzieł pozostało natomiast w rękopisach, m.in. *Bibliologia, Plan systematycznego porządku dla ułożenia Biblioteki Liceum Wołyńskiego*; zob. S. Kubów: *Sylwetki...*, s. 9 i 13.

<sup>24</sup> *Ibidem*, s. 19.

<sup>25</sup> Zob. Z. Gaca-Dąbrowska: *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej. Zarys problemów organizacyjnych i badawczych*. Wrocław 1983, s. 15. Systematyczne studia bibliotekarskie na poziomie akademickim prowadziła w okresie międzywojennym Wolna Wszechnica Polska w Warszawie przy Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. Od 1932 roku bibliotekarzy z placówek naukowych obowiązywał egzamin I i II kategorii; por. *Encyklopedia wiedzy o książce...*, s. 1346.

aprobatę dla systemu dziesiętnego Melvila Deweya, opartego w dużym stopniu na klasyfikacji Williama Torreya Harrisa, utworzenie pierwszej szkoły, czasopisma oraz stowarzyszenia bibliotekarzy<sup>26</sup>. Wobec niezwyklej popularności systemu dziesiętnego nie rozpowszechniły się pozostałe propozycje, m.in. tzw. mnemoniczny system klasyfikacyjny J. Schwartza<sup>27</sup> oraz bardzo oryginalna, prezentująca warianty schematów w zależności od zasobów biblioteki, Klasyfikacja Rozciągliwa Charlesa Ammiego Cuttera<sup>28</sup>. XIX-wieczne katalogi rzeczowe były klasyfikacjami monohierarchicznymi<sup>29</sup>, wzorującymi się najczęściej na filozoficznych podziałach nauk, m.in. Francisa Bacona czy Fryderyka Hegla, jednak pojawił się już wówczas inny typ katalogu rzeczowego, wykorzystujący słownictwo *quasi*-naturalne do redagowania tematów – katalog przedmiotowy. W XIX wieku prace nad językiem tematowania rozwijały się przede wszystkim w krajach anglojęzycznych i właśnie tam powstało wiele katalogów przedmiotowych (Ch. A. Cutter analizuje ich 1010), a także w Niemczech, dzięki wysiłkom Martina Schrettingera. Ten monachijski bibliotekarz, „wielki zapomniany pater Willibald ordinis Sancti Benedicti”<sup>30</sup>, wysuwał na plan pierwszy tworzenie katalogów przedmiotowych (*Realkatalog*), będących „rzeczym regestrem” zbiorów, uporządkowanych tematycznie według przedmiotów (tematów). Zaproponował, aby hasło opisu formułowane było w języku narodowym, unowocześniając tym samym XVII-wieczną instrukcję A. Bailleta<sup>31</sup>, obligatoryjnie wprowadzającą redagowanie tematów w języku łacińskim. Schrettinger rozróżnił ponadto trzy stopnie wnikliwości opisu (dzieło jako totum; światło – cień dla jednostek samoistnych piśmienniczo; koloryt, czyli opis cząstek niesamoistnych), zgodnie z definicją katalogu jako zbioru: „[...] katalogów specjalnych, uwzględniających wszelkie tematy,

<sup>26</sup> M. Dewey: *A Decimal Classification and Subject Index*. In: „Public Libraries of the United States of America”. Washington 1876; W. T. Harris: *Book Classification*. „The Journal of Speculative Philosophy” 1870, April, vol. 4; zob. B. Sosińska-Kalata: *Podręcznik UKD dla bibliotekarzy i pracowników informacji*. W: „Nauka, Dydaktyka, Praktyka”. Nr 15. Warszawa 1995, s. 47–52.

<sup>27</sup> J. Schwartz: *A Mnemonic System of Classification*. „Library Journal” 1879, no 4, s. 1–7; zob. O. Ungurian: *Wprowadzenie do Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej*. Wyd. 2. Warszawa 1970, s. 44.

<sup>28</sup> Ch. A. Cutter: *Expansive Classification (1891–1898)*; autor opracował również zasady dla katalogu krzyżowego: *Rules for a Dictionary Catalogue*. Washington 1876.

<sup>29</sup> Zob. *Klasyfikacje piśmiennictwa stosowane w bibliotekach*. W: B. Sosińska-Kalata: *Podręcznik UKD dla bibliotekarzy...*, s. 44–46.

<sup>30</sup> O katalogu i jego autorze zob. Z. Żmigrodzki: *Martina Schrettingera koncepcje rzeczowej charakterystyki dokumentów*. W: *Opracowanie rzeczowe zbiorów w dużych bibliotekach uniwersalnych. Materiały z konferencji 22–24 maja 1986 r. w Jarocinie*. Warszawa 1989, s. 51–61.

<sup>31</sup> A. Baillet: *In priorem Bibliothecae Lamonianae indicem praefatio*. In: *Jugements des savants sur les principaux ouvrages des auteurs 1685–1686*. Paris 1722 oraz Amsterdam 1725; zob. J. Cwiekowa: *Opracowanie tematyczne piśmiennictwa. Język haseł przedmiotowych. Katalog przedmiotowy*. Warszawa 1988, s. 192–193.



na które w bibliotece znajdują się książki bądź prace”. Układ stosowanych przez niego działów rzeczowych uwzględniał ich w 1808 roku dziesięć, uzupełnionych do dwunastu (o Encyklopedie oraz Estetykę) w latach późniejszych. Martin Schrettinger uniezależnił katalog od sposobu organizacji zbiorów bibliotecznych, w obrębie działów i formatów sugerował zasadę *numerus currens*. Pracowity mnich wypowiadał się także na temat potrzeby fachowego przygotowania bibliotekarzy, zdecydowanie pejoratywnie oceniając kustoszy – literatów z profesji, oraz uczonych, ganiąc ich za brak obiektywizmu niezbędnego w tym zawodzie.

Osiągnięcia Schrettingera miały duży wpływ na praktykę katalogowania w wielu bibliotekach niemieckich i austriackich, a także w praskiej bibliotece uniwersyteckiej, jednak zdecydowanie przeważały katalogi systematyczne. Na ziemiach polskich w dużych bibliotekach naukowych (Kraków, Warszawa, Lwów) stosowano odsyłacze przedmiotowe dla miejscowości i osób w katalogach alfabetycznych, nie była to jednak stała praktyka biblioteczna. Metodę tę na szerszą skalę wprowadzono do bibliotek dopiero w początkach XX wieku<sup>32</sup>, i to dzięki naśladownictwu stosowanych w bibliografiach indeksów przedmiotowych (np. w *Bibliografii historii polskiej* Ludwika Finkla). Zdecydowanie największe znaczenie miała metoda tworzenia odsyłaczy przedmiotowych zastosowana przez Karola Estreichera w jego *Bibliografii polskiej...*, dzięki której powstała tradycja układów krzyżowych, polegająca na równoległym wprowadzaniu do katalogu haseł autorskich i przedmiotowych w układzie alfabetycznym. W tym czasie w Stanach Zjednoczonych i Anglii katalog przedmiotowy rozwijał się dzięki stopniowemu udoskonalaniu katalogu krzyżowego według instrukcji Charlesa Cuttera, która szybko rozpowszechniła się w bibliotekach krajów anglojęzycznych, docierając także do bibliotek polskich.

Dzieło Joachima Lelewela jest potwierdzeniem wiedzy autora o nowoczesnej organizacji zbiorów bibliotecznych – dowodzi tego sam układ analizowanych problemów, poczynszy od „zabezpieczenia bibliotek i książek” poprzez uporządkowanie zbiorów (czyli „rozłożenie”, „spisanie ich”, „poznanie” i „ugotowanie katalogów”) oraz zachowanie ich w należytych układach, kończąc na sposobach i środkach „pomnażania zbiorów”. Analizując proponowane przez autora metody formalnego i rzeczowego opracowania zasobów bibliotek, zauważa się wpływ literatury obcej; zresztą sam autor przyznaje, iż „źródłem i pobudką do tego, co tu o bibliotekarstwie napiszę [...] jest *Versuch eines vollstaendigen Lehrbuches der Bibliothek-Wissenschaft* Martina Schrettingera z 1808 roku, jak również *Die Bildung des Bibliothekars*

<sup>32</sup> Biblioteka Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego posiadała indeks przedmiotowy już w połowie XIX wieku (w 1849 lub 1854), projekt katalogu przedmiotowego nie został jednak zrealizowany z powodu braku funduszy. Zob. A. Łysakowski: *Katalog przedmiotowy*. Cz. 1: *Teoria*. Wilno 1928, s. 173; por. J. Ćwikowa: *Opracowanie tematyczne...*, s. 207.

Friedericha Adolfa Eberta z 1820 r., a także dziełko o wzorowym urządzeniu biblioteki getyngskiej”. O ile jednak podręcznikowi Schrettingera poświęcił kilka uwag krytycznych („[...] lecz to dzieło szacowne zapuszczając się w drobne szczegóły zapisywania na kartkach, w katalogach, zapomniało o całości [...]”), o tyle pochwały godnym stało się dzieło Eberta: „Jest to tedy broszurka, wiele do myślenia dająca. Autor [...] wzbił się myślą swoją do trafnych ogólników. Te jego uwagi podnoszą umysł bibliotekarski, dźwigają go z zacieśnień, i pobudzają do śmiałych przedsięwzięć, a wskazują na nie pewne i mocne zasady [...]”<sup>33</sup>

Pracę bibliotekarzy mogła ujednoczyć pierwsza w bibliotekarstwie polskim próba uporządkowania zasad opisu katalogowego. Lelewel bowiem podkreśla zasadność spisywania na „cedułkach”, a tym samym proponuje zastosowanie katalogu kartkowego (z powodu wielkiej „ruchawości” ksiąg), wymieniając także kolejność elementów opisu: tytuł dzieła, który „wpisuje się na cedule wiernie [...] całkowicie, z wymienieniem autora, tłumacza, objaśnacza lub wydawcy, w porządku, jak jest na tytule”, także miejsce wydania, drukarza lub drukarnię „tego co łożył, u kogo się znajduje”, rok wydania, na koniec należy „wyrazić format księgi”<sup>34</sup>. Lelewel wiele uwagi poświęcił zasadom tworzenia katalogu topograficznego (repozytorialnego), a także sprawie klasyfikowania zbiorów, zapoznając bibliotekarzy z różnorodnymi ich systemami, m.in. z pochodzącym z 1800 roku podziałem Butenschoena, zawierającym jako podstawowe działy: wprowadzenie do nauk, umiejętności i sztuki wyzwolone (*introduction aux sciences, lettres et arts*), literaturę i sztuki piękne (*litterature et beaux arts*), nauki historyczne (*sciences historiques*), nauki matematyczno-fizyczne (*sciences mathematiques et physiques*), nauki ekonomiczne i medyczne (*sciences economiques et medicales*), sztuki piękne i umiejętności (*arts et metiers*), nauki realne (*sciences positives*), prawoznawstwo (*jurisprudences*), teologię (*theologie*), varia (*melanges*), zbieractwo (*collection*), drukarstwo (*polygraphie*). Lelewel przytoczył również układ systemu zawarty w *Lehrbuch der Wissenschaftskunde* Eschenburga, obejmujący filologię, historię, filozofię, matematykę, fizykę, medycynę, „juristikę” (prawo) oraz teologię; a także wariant oparty na *Handbuch der deutschen Literatur* Jana Samuela Erscha, składający się z ośmiu działów: 1) filologii, filozofii i pedagogiki, 2) teologii, 3) prawoznawstwa („jurisprudencja”) i polityki, 4) medycyny, 5) matematyki, nauk przyrodniczych i zawodowych (*mathematika, Natur und Gewerbskunde*), 6) historii i jej pomocy, 7) pięknych sztuk, 8) „mieszaniny z encyklopedią”<sup>35</sup>. Spośród wymienionych katalogów systematycznych Lelewel nie preferuje żadnego z nich, wymieniając je w porządku chronologicznym.

<sup>33</sup> J. L e l e w e l: *Bibliograficznych ksiąg dwoje...*, s. 263.

<sup>34</sup> *Ibidem*, s. 279–280.

<sup>35</sup> *Ibidem*, s. 312.

Poleca natomiast tworzenie katalogów repozytorialnych<sup>36</sup>, dodatkowo uzupełnionych „abecedłowymi rejestrami”: „[...] a wtedy bardzo łatwo na zawsze bez systematycznego katalogu obejdziesz się [...]. Systematyczny katalog słuszenie uważany jest za zbytkowy porządek. Bardzo to pięknie, kiedy go biblioteka posiada, ale jej za złe poczytywać nie wypada, jeśli go nie ma i nie śpieszy się, aby go miała [...]”<sup>37</sup>. Podkreśla natomiast niewątpliwe zalety systematycznego układu dzieł na półkach, zarówno podczas wyszukiwania konkretnych tytułów, jak i utrzymywania właściwego wśród nich porządku. Przy okazji przypomina o potrzebie scontrum zbiorów, które proponuje jako „co pół roka a przynajmniej coroczne rewizje”<sup>38</sup>. Wywody swe, dotyczące katalogów i sposobów katalogowania, rozwija bardzo szeroko, zaznaczając, iż w Polsce brak tradycji sporządzania np. drukowanych katalogów bibliotek domowych<sup>39</sup>, w przeciwieństwie do Anglii, Francji czy Niemiec, gdzie „jest ich dziś bez końca”, sporządzanych w wypadku licytacji dóbr „bądź dla ich sprzedaży, bądź też dla osobliwości i próżności, która w tem chluby szuka”<sup>40</sup>, czego efektem było wcześniejsze aniżeli w polskim bibliotekarstwie ujednolicenie zasad opisu zbiorów.

W latach 1885–1900 pojawiają się także pierwsze opracowania dotyczące sposobów powielania i szeregowania kart katalogowych: dzieła Niemców Adolfa Keyssera, Karla Kochendorffera, Karla Steiffa, Johannesesa Frankego, Karla Działko oraz Arnolda F. Mayera *Der alphabetische Bandkatalog*<sup>41</sup>. W Polsce, pomimo braku obowiązujących rozstrzygnięć w sprawie opisu dokumentów aż do 1934 roku, pierwsze katalogi biblioteczne opracowywano już w wieku XVIII, np. Onufry Kopczyński dla Biblioteki Załuskich. Również układy rzeczowe mają bogatą tradycję w bibliotekarstwie polskim. Podział zbiorów oparty na systemie Francisa Bacona (*religio, ratio, oratio, memoria* oraz *imaginatio*) stosowano również we wspomnianej Bibliotece Załuskich<sup>42</sup>. Jednak w czasie, gdy na świecie dyskutowano sprawę pierwszeństwa katalogu przedmiotowego i systematycznego, w polskiej praktyce bibliotekarskiej rzadko

<sup>36</sup> Według J. Lelewela katalog repozytorialny „niech będzie rejestrem, inwentarzem, ze związłą dokładnością dopełnionym [...] mają być pozapisywane dzieła tym zupełnie porządkiem jedne po drugich, jak są na półkach porozstawiane, tak jak są ponumerowane” (Ibidem, T. 2, s. 303).

<sup>37</sup> Ibidem, s. 326.

<sup>38</sup> Ibidem, s. 303.

<sup>39</sup> Inaczej postępowali właściciele księgarń; Anna Żbikowska-Migoń, pisząc o katalogach księgarskich, przytacza obliczenia J. Rudnickiej, według których jeszcze w XVIII wieku „wydano [...] co najmniej 980 katalogów, z czego po 1765 r. aż 785”; zob. A. Żbikowska-Migoń: *Dzieje książki i jej funkcji społecznej...*, s. 69.

<sup>40</sup> J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje...*, s. 246.

<sup>41</sup> Z. B r a s s e: *Biblioteczny katalog alfabetyczny. Materiały bibliograficzne*. Poznań 1964, s. 35, 49.

<sup>42</sup> A. Żbikowska-Migoń: *Dzieje książki i jej funkcji społecznej...*, s. 90.

pojawiały się katalogi przedmiotowe<sup>43</sup>, pomimo opracowań na ich temat<sup>44</sup>; stosowano jedynie systematyczne, oparte na różnorodnych klasyfikacjach piśmiennictwa.

W omawianym okresie większość bibliotek niemieckich funkcjonujących na ziemiach zaboru pruskiego charakteryzowała się rozbudowanymi układami systematycznymi. Badane biblioteki polskie w zaborze pruskim z tego okresu, a zwłaszcza placówki typu oświatowego, opracowywały najprawdopodobniej tylko katalogi tytułowe bądź według sygnatur (topograficzne). Nieliczne, np. biblioteka Górnośląskiego Towarzystwa Literackiego w Bytomiu – sądząc po jej drukowanym katalogu z 1902 roku – miały rozbudowany układ systematyczny. Katalog ten obejmował następujące działy: A (Dzieje: Historia, Literatura, Biografie, Archeologia, Etnografia, Geografia), B (Poezje, Powieści, Opowiadania), C (Nauki ścisłe, Nauki społeczne), D (Czasopisma polskie), E (Czasopisma niemieckie)<sup>45</sup>.

Na Górnym Śląsku w XIX stuleciu bardzo prężnie rozwijało się bibliotekarstwo. Wśród różnych typów polskich bibliotek specjalnych pojawiły się także biblioteki nauczycielskie. Początkowo tworzyli je nauczyciele i księża poza lokalami szkół, jako odrębne biblioteki nauczycielskie, z czasem, po likwidacji polskich na ogół księgozbiorów pozostały tylko wyodrębnione tzw. działy nauczycielskie w bibliotekach szkolnych. Niewiele zachowanych dokumentów dotyczy organizowanych w XIX wieku bibliotek nauczycielskich, podobnie niewiele publikacji przedstawia historię polskich<sup>46</sup> i niemieckich zbiorów pedagogicznych. Na Górnym Śląsku jedną z pierwszych polskich bibliotek nauczycielskich była zorganizowana ze zbioru książek poklasztornych przez ówczesnego administratora miasta ks. Jana Gałeczkę biblioteka w Oleśnie<sup>47</sup>. Zbiory niektórych bibliotek gimnazjalnych, w tym ich działy nauczycielskie, niejednokrotnie miały wielką wartość kulturalną i naukową, zawierały cenne starodruki, komplety polskich czasopism oraz publikacje

<sup>43</sup> Pierwszą próbą polskiego katalogu przedmiotowego był indeks przedmiotowy do katalogu alfabetycznego Biblioteki Towarzystwa Lekarskiego w Warszawie, opracowany przez Stanisława Grabowskiego w 1854 roku; zob. A. Łysakowski: *Katalog przedmiotowy...*, s. 173; por. T. Głowacka: *Katalogi rzeczowe*. Warszawa 1973, s. 87.

<sup>44</sup> Np. S. Dunin-Borkowski omawia sporządzanie katalogu przedmiotowego (*Real-Catalog*) w: *O obowiązkach bibliotekarza*. Lwów 1829, s. 31–35; F. M. Sobieszczański pisze o sposobach uporządkowywania katalogu w: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*. T. 3. Warszawa 1860, s. 453; por. J. Cwiekowa: *Opracowanie tematyczne piśmiennictwa...*, s. 205.

<sup>45</sup> *Katalog biblioteki Górnośląskiego Towarzystwa Literackiego w Bytomiu*. Bytom 1902.

<sup>46</sup> M.in. są to publikacje: H. Falkowska: *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*. Warszawa 1966; Z. Wiskontowa: *Biblioteki nauczycielskie kuratoriów okręgów szkolnych*. „Przegląd Biblioteczny” 1937, z. 3, s. 161–167; Z. Dąbrowska: *Działalność sieci bibliotek pedagogicznych w dziedzinie informacji naukowej w latach 1945–1975*. Wrocław 1986.

<sup>47</sup> O. Słomczyńska: *Dzieje książki i bibliotek w powiecie oleskim*. „Głos Olesna” 1969, R. 4, s. 125.

o tematyce pedagogicznej. Były to biblioteki w Bytomiu, Pszczynie<sup>48</sup>, Gliwicach, Raciborzu i Opolu; w większości rejestrował je E. Chwalewik<sup>49</sup>.

Jednym ze znaczących ośrodków kulturalnych Górnego Śląska był w tym czasie Bytom. W mieście funkcjonowało z różnym nasileniem w ciągu XIX wieku wiele polskich oraz niemieckich czytelni, bibliotek powszechnych i stowarzyszeniowych, a także wypożyczalni książek organizowanych przy księgarniach, m.in. Bredulla, Fostera oraz Immerwaha<sup>50</sup>. W archiwaliach dotyczących miasta Bytomia<sup>51</sup> zachowały się dwa projekty katalogu rzeczowego, łącznie ze wzorami kart katalogowych, pochodzące z lat siedemdziesiątych XIX stulecia, dotyczące organizowanej wówczas biblioteki nauczycielskiej. Interesujące są losy obu tych projektów – zwłaszcza jednego z nich, odwzorowującego układ biblioteki magistrackiej; także znamienne jest fakt zatwierdzenia do realizacji projektu o mniej rozbudowanym schemacie oraz niższym stopniu szczegółowości opisu bibliograficznego na karcie tytułowej.

Chronologicznie wcześniejszy, ale bardzo ciekawy i konsekwentny jest schemat opracowany przez dra Gotschlicha, w którym autor przewidział 16 działów głównych:

#### I. Zbiory praw

#### II. Nauka o państwie i administracji

1. Pisma ogólne i podręczniki
2. Sprawy zagraniczne
3. Administracja wewnętrzna
  - a) Ogólna
  - b) Kościoły i szkoły
  - c) Sprawy wojskowe
  - d) Policja
  - e) Finanse
  - f) Gospodarka i rzemiosło

#### 4. Opracowania statystyczne

#### III. Sądownictwo

#### 1. Opracowania ogólne

---

<sup>48</sup> Zob. A. J a r c z y k: *Zabytkowy księgozbiór zachowany w bibliotece Zespołu Szkół Ogólnokształcących im. Bolesława Chrobrego w Pszczynie*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 11: *Z dziejów książek, bibliotek i czytelnictwa na Śląsku*. *Varia*. Red. I. S o c h a. Katowice 1998, s. 63–77.

<sup>49</sup> E. C h w a l e w i k: *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na obczyźnie*. T. 1–2. Warszawa–Kraków 1926–1927.

<sup>50</sup> E. G o n d e k: *Rozwój księgarstwa i drukarstwa na Śląsku pod panowaniem pruskim w latach 1802–1858*. W: *Śląskie miscellanea*. T. 8. Katowice 1995, s. 16.

<sup>51</sup> Archiwum Państwowe w Katowicach, sygn. M. Byt. 3198: *Errichtung einer Magistratsbibliothek*. Wcześniejszy projekt dra Gotschlicha z 2 lutego 1874 roku adresowany jest do burmistrza Kupera (M. Byt. 3198, s. 4–5), natomiast projekt późniejszy podpisał inspektor Składny 7 listopada 1875 (M. Byt. 3198, s. 6–7), a pismo z 11 marca 1876 roku akceptuje z niewielkimi zmianami projekt z 1875 roku (M. Byt. 3198, s. 9).

2. Prawo naturalne
3. Prawo ludowe
4. Prawo cywilne i kościelne
  - a) Łącznie
  - b) Prawo cywilne
  - c) Prawo kościelne
5. Prawo karne
6. Prawo państwowe
- IV. Historia i nauki pomocnicze
  1. Geografia
  2. Genealogia i heraldyka
  3. Chronologia
  4. Historia powszechna (ogólnie)
  5. Historia poszczególnych epok
    - a) Starożytność
    - b) Średniowiecze
    - c) Czasy nowożytne
  6. Prace dotyczące dziejów kultury i obyczajów
- V. Nauki przyrodnicze
  1. Dzieła treści ogólnej
  2. Opracowania szczegółowe
    - a) Fizyka i chemia
    - b) Astronomia
    - c) Mineralogia i nauka o ziemi
    - d) Botanika
    - e) Zoologia
- VI. Matematyka
- VII. Teologia
- VIII. Filozofia
- IX. Pedagogika
- X. Literatura piękna
  1. Antyczna
  2. Nowożytna
    - a) Niemiecka
    - b) Obcojęzyczna
- XI. Historia literatury
- XII. Sztuka i historia sztuki
- XIII. Filologia
- XIV. Encyklopedie
- XV. Varia
- XVI. Czasopisma

Projekt nieco późniejszy, wzorowany na schemacie katalogu rzeczowego biblioteki magistratu Bytomia, podpisany przez inspektora Składnego, przewidywał cztery podstawowe działy, oznaczone literowo A–D:

A. Historia

1. Polityczna, historia kultury, statystyka i geografia
2. Historia miast (kroniki)

B. Prawo

1. Zbiory praw i przepisów
2. Prawo miejscowe (łącznie z okólnikami)
3. Policja

C. Gospodarka

1. Państwowa
2. Miejska (wraz z przepisami)
3. Handel i rzemiosło
4. Kopalnie i huty
5. Rolnictwo i leśnictwo
6. Opieka społeczna (biedni i chorzy)
7. Sprawy urzędnicze
8. Sprawy wojskowe
9. Sprawy szkolne
10. Finanse i księgowość

D. Czasopisma

1. Ogólne i prowincjalne
2. Lokalne (komunalne)

Jak wskazuje przytoczone zestawienie, projekt pochodzący z 1875 roku, włączający prawie w komplecie dziedziny wiedzy (brak medycyny wynikał prawdopodobnie ze specyfiki biblioteki), miał bardzo rozbudowane działy, zwłaszcza II – dotyczący państwa i administracji, III – sądownictwa, IV – historii i nauk pomocniczych, V – nauk przyrodniczych; włączał także, pominięty później, dział literatury pięknej. Schemat zatwierdzony pół roku później, zawierający podstawowe działy, począwszy od historii przez prawo i gospodarkę, a kończący się wyszczególniającym – podobnie jak u Gotschlicha – dziale czasopism, pomijał całkowicie zagadnienia nauk przyrodniczych, matematyczno-fizycznych, filozoficznych, sztukę oraz literaturę piękną, zrezygnował z wyłączenia w osobny dział encyklopedii.

Wydaje się, że układ schematu A–D, być może ściślej klasyfikujący, może także później zreorganizowanego zbioru, sprofilowanego zgodnie z kierunkami działalności placówki, był wygodniejszy i bardziej klarowny na potrzeby tego specyficznego typu biblioteki. Przymuszczalnie podział ów odwzorowywał schemat działów w magistracie i z tego powodu, z niewielką korektą (dotyczącą np. zagadnień opieki społecznej), zaakceptowały go władze miasta Bytomia, w osobie burmistrza Kupera, jako obowiązujący.

Schemat klasyfikacyjny z 1875 roku stanowi przykład rozwiniętego podziału na działy główne i poddziały, obejmującego dziedziny wiedzy w układzie logicznym: państwo – prawo, historię, przyrodę, teologię, filozofię, pedagogikę oraz sztukę (w działach VI–XIII), zakończonych zagadnieniami filologicznymi. Podobny układ działów głównych był często spotykany w schematach klasyfikacyjnych stosowanych w bibliotekach uniwersalnych.

Wzór opisu na karcie katalogowej, zaproponowany przez Gotschlicha, włączał jako elementy obowiązkowe: sygnaturę z dziennika akcesji, symbol grupy (znak działu), nazwisko i inicjał imienia autora, tytuł dzieła, również – co godne podkreślenia – kolejność wydania oraz elementy, które określić można mianem adresu wydawniczego: miejsce i rok wydania, format, a także liczbę tomów dla wydawnictw wielotomowych. Bibliotekarz, oprócz tych rewelacyjnych propozycji, zawarł w uwagach krótką adnotację, udowadniającą niewątpliwe, według niego, zalety rzeczowego układu książek w magazynie, połączonego z formalnym układem kart katalogowych. Projekt karty katalogowej z lat siedemdziesiątych XIX stulecia nie odbiega zasadniczo od znormalizowanego zapisu stosowanego we współczesnych kartkowych katalogach bibliotecznych.

Zatwierdzony w 1876 roku wzór karty katalogowej był krokiem wstecz, ponieważ ustalał jako obowiązujące w katalogu dla książek: liczbę porządkową, dział i poddział grupy, inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł, miejsce i rok wydania oraz ewentualną liczbę tomów. W opisie tym zaproponowano zatem elementy opisu skróconego, właściwe współczesnym opisom akcesyjnym. Porównanie projektów z ówczesną praktyką bibliotekarską potwierdza tezę o dużym stopniu umiejętności praktycznych, wykazanych przez obu projektodawców, zwłaszcza pierwszego z nich. Negatywnie zatem należy ocenić decyzję przyjęcia zasad skróconego opisu książek i czasopism na potrzeby biblioteki nauczycielskiej w sytuacji, gdy nowatorski projekt dra Gotschlicha włączał wszystkie elementy opisu katalogowego. Podobnie negatywny jest fakt zastosowania w bibliotece nauczycielskiej typowego układu rzeczowego, czyli wyliczającego schematu klasyfikacyjnego, pomimo istnienia wzorców układów przedmiotowych, które zaproponował kilkadziesiąt lat wcześniej Martin Schrettinger. Klasyfikacje monohierarchiczne, zarówno w bibliotekach polskich, jak i niemieckich, były jednak bardziej rozpowszechnione aniżeli katalogi przedmiotowe. Być może spowodowane to było opniem trudności prowadzenia obu typów katalogów – stosowanie klasyfikacji monohierarchicznych jest łatwiejsze niż redagowanie haseł przedmiotowych. O popularności katalogów systematycznych świadczy także fakt przygotowania pod koniec lat osiemdziesiątych XIX stulecia schematu wyliczającego dla bibliotek naukowych, tzw. systemu niemieckiego Ottona Hartwiga, wykorzystywanego do uporządkowania zbiorów bibliotecznych w wielu innych typach placówek, także na ziemiach polskich.



Interesujący jest także zachowany w archiwaliach konspekt referatu, który został wygłoszony 19 października 1875 roku w Miejskiej Bibliotece Publicznej podczas spotkania z rektorami szkół, a dotyczący organizowanej w tym czasie niemieckiej biblioteki nauczycielskiej<sup>52</sup>. Tezy referatu dowodzą dokładności planowania, począwszy od analizy warunków, w jakich funkcjonować miała biblioteka: „[...] pokój biblioteczny ma być osobny, miejsce powinno być dostępne, jasne, suche i czyste, w nadającym się do tego budynku”, przez zaprezentowanie ostatecznej wersji schematu katalogu rzeczowego, wzoru pieczętki bibliotecznej, regulaminu (w 15 paragrafach), a skończywszy na propozycji zakupu konkretnych podręczników (np. *Encyklopedii wychowania ogólnego* dra Schmidta) o łącznej kwocie ponad 1000 marek. Z dalszej dokumentacji wynika, iż w latach 1875–1876 wydano na książki 1200 marek, z czego 900 przekazał dla kierownika biblioteki nauczycielskiej Arndta – burmistrz Kuper<sup>53</sup>. W latach późniejszych systematycznie, choć z dużym zróżnicowaniem (od 38 do 156 pozycji rocznie), wzrastał księgozbiór biblioteki, na który przeznaczano od 62 (w 1877 roku) do 319 marek (w 1883 roku), średnio około 215 marek. Wydaje się – brak odpowiednich dokumentów w tej sprawie – że zakupy finansowało miasto, ewentualnie przy pomocy rektorów bytomskich szkół, natomiast nie uczestniczyli w tym nauczyciele. Odmienna sytuacja panowała w innych miejscowościach, np. w Pszczynie, gdzie biblioteka utrzymywana była ze składek nauczycielskich, skrupulatnie rejestrowanych przez inspektora szkolnego<sup>54</sup>. Dokumentacja dotycząca pszczyńskiej biblioteki, utworzonej prawdopodobnie w 1877 roku, świadczy o zakupie 74 książek w 155 tomach. Katalog rejestrował duży wybór dzieł literackich: poematy Schillera, Goethego, biografie, dzieła historyczne (np. *Wojna niemiecko-francuska 1870–1871*, *Historia Niemiec* Frankego) oraz pedagogiczne (*Szkola fizyki* Crugera, *Nauczanie w szkole podstawowej*, *Historia pedagogiki* Raumera).

Biblioteki przeznaczone dla nauczycieli, powstające pod koniec lat siedemdziesiątych XIX wieku na Górnym Śląsku, zaopatrywane były systematycznie i z dużym nakładem finansowym wyłącznie w księgozbiory niemieckie. Biblioteki tego typu funkcjonujące wówczas na innych terenach ziem polskich, np. w zaborze austriackim, gromadziły w większości dzieła i czasopisma polskie. Zachowany drukowany *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia Nauczycielek w Krakowie*<sup>55</sup>, co prawda trochę późniejszy niż opisywane biblioteki niemieckie, bo z 1890 roku, zawiera alfabetyczny wykaz około 2100 tytułów polskich książek, głównie z literatury i historii, czasopisma polskie oraz niewielką liczbę dzieł i czasopism francuskich (s. 68–79) oraz niemieckich (s. 80–88). Do ka-

<sup>52</sup> M. Byt. 3201, s. 2–3, 15–16.

<sup>53</sup> M. Byt. 3201, s. 2–3, 184.

<sup>54</sup> AP Pszczyna, Kreisschulinspektion Pless, sygn. XI, 158–159, Kreislehrerbibliothek 1877.

<sup>55</sup> *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia Nauczycielek w Krakowie*. Kraków 1890.

talogu dołączono także interesujący regulamin (w 8 paragrafach) dla czytelników, co stawało się praktyką wydawanych katalogów tego okresu.

Powstające w XIX wieku biblioteki specjalne, w tym także coraz liczniejsze biblioteki nauczycielskie, dały podstawy do wytworzenia się wzoru późniejszej biblioteki pedagogicznej. Na Górnym Śląsku początkowo były to placówki gromadzące zbiory niemieckie, dopiero późniejsza o 50 lat biblioteka Instytutu Pedagogicznego<sup>56</sup> w równym stopniu włączała publikacje polskie i niemieckie.

<sup>56</sup> *Katalog Biblioteki Instytutu Pedagogicznego*. Katowice 1934.

Анна Токарска

#### ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ БИБЛИОТЕКИ В XIX ВЕКЕ НА ФОНЕ МИРОВОГО БИБЛИОТЕКАРСКОГО ДЕЛА

##### Резюме

В статье пытались проанализировать выбранные аспекты библиотечарского дела в XIX веке. На фоне мировых теоретических и практических достижений в этой области, а также общего портрета библиотек было представлено состояние библиотечарского дела в Польше: без сомнения теоретические успехи (*Двое библиографических книг...* Иоахима Лелевеля), а также появление новых форм пользования собраниями – нпр. педагогическими библиотеками. В кругу внимания оказались возникающие в 70-х годах XIX века в Верхней Силезии немецкие библиотеки для учителей. В архивах города Бытом (в настоящее время в Государственном Архиве в Катовице) были найдены интересные источники для исследования таких библиотек. Сохранённая документация даёт возможность проследить процесс подготовки тематического каталога для этой библиотеки, принципы собирания собраний включая планы поисков средств на их пополнение, а также этапы подготовки помещений для нового учреждения. Эти документы свидетельствуют о высоком уровне развития немецкого библиотечного дела на польских землях.

Anna Tokarska

#### TEACHERS' LIBRARIES IN THE 19<sup>TH</sup> C. IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL LIBRARIANSHIP

##### Summary

The article is an attempt to analyse selected aspects of the 19<sup>th</sup> c. librarianship. In the context of the global theoretical and practical achievements in this subject and a general overview of libraries, the situation of Polish libraries has been presented, their incontestable theoretical achievements (e.g. Joachim Lelewel's *Two Bibliographic Volumes*) and the rise of some new forms of making book collections available to the general public, for example through teachers' libraries. The author became also interested in the German libraries for teachers that were creat-

ed in the 1870s in Upper Silesia. In the archives of the city of Bytom (nowadays the State Archives of Katowice) some interesting source materials for the study of those libraries have been found. The extant documents make it possible to trace the process of preparing a classified catalogue for such a library, the principles of gathering books, and the plans for getting the money necessary to increase the collection, together with the process of preparing rooms for the newly founded library. The documents in question bear witness to the advanced level of the development of the German librarianship in the Polish lands.